

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.64

Блажівська Н.Є.

Інститут законодавства Верховної Ради України

ПРАВОВА ПРИРОДА РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена розкриттю правової природи рішень Європейського суду з прав людини. Зроблено висновок, що рішення Європейського суду з прав людини офіційно публікуються, мають відкритий, прецедентний, декларативний і остаточний характер. Окрема увага приділена виявленню основних властивостей рішень Європейського суду з прав людини, які характеризують його як прецедент. Йдеться, зокрема, про такі ознаки джерела права, як загальний характер, обов'язковий характер, володіння юридичною силою. Досліджується роль та місце рішень Європейського суду з прав людини в національній правовій системі.

Ключові слова: прецедент, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми. Сьогодні важливого значення набуває виявлення основних властивостей рішень Європейського суду з прав людини (далі – Європейський Суд) і вивчення їхнього місця у вітчизняній правовій системі, оскільки ні Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), ні Регламент Європейського Суду не дають однозначної відповіді щодо юридичної природи рішень, які приймаються Європейським Судом. У зв'язку із цим серед науковців тривають дискусії з приводу досліджуваного питання. У спеціальній літературі значна частина науковців розглядає рішення судів у конкретних справах як правові акти судової влади і роз'яснення вищих судових органів як особливий вид джерел права. Так, в юридичній літературі можна зустріти точку зору, що сутність судового прецеденту полягає в наданні нормативного характеру рішенням суду вищої інстанції в конкретній справі, причому обов'язковим для всіх нижчих судів є не рішення або вирок цілком, а тільки «серцевина» справи, зміст правової позиції судді [1].

Юридична природа правових позицій Європейського Суду є однією з найважливіших проблем серед дискусійних питань про судову практику як особливий вид джерела права. Найбільш радикально налаштовані науковці та практики розгля-

дають постанови Європейського Суду як судовий прецедент – самостійне джерело права. За визнання і законодавче закріплення судового прецеденту як джерела права виступає і С.С. Алексєєв, який вважає, що досвід розвинених демократичних країн, причому не тільки англо-американської сім'ї, свідчить, що високий рівень правового розвитку досягається в суспільстві тоді, коли суд, спираючись на Конституцію, закон і загально-визнані права людини, також творить право, тому надання рішенням вищих судових інстанцій країни функцій судового прецеденту представляється справою назрілою, цілком виправданою [2]. Крім того, на думку окремих науковців, у романо-германській правовій системі судова практика (прецедент) хоча і займає вторинне місце після закону, проте виконує властиві тільки їй функції прецеденту як джерела права [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблеми стосовно правової природи рішень Європейського Суду займалися, зокрема, такі вітчизняні вчені, як: В.В. Костицький, В.Т. Маляренко, В.П. Паліюк, П.М. Рабінович, О.І. Тіунов, С.В. Шевчук та багато інших. Водночас поза увагою авторів залишаються деякі дуже важливі питання стосовно факторів, які зумовлюють юридичну природу і характер

рішень Європейського Суду; причин і обставин, що дозволяють розглядати ці рішення як прецеденти; особливостей рішень Європейського Суду, іменованих прецедентами, порівняно з іншими джерелами права в разі визнання їх такими, а також порівняно з традиційними, «класичними» прецедентами.

Постановка завдання. Мета статті з огляду на викладене вище полягає в здійсненні аналізу основних властивостей рішень Європейського Суду та визначенні їхньої правової природи й місця в національній правовій системі.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку авторів – прихильників плюралістичного підходу до розуміння і використання судових рішень, іменованих прецедентом, існує, як мінімум, три різні варіанти (моделі) його сприйняття і застосування [4]. Зміст першої з них (model of particular analogy) полягає в тому, що кожне судове рішення розглядається не інакше, як показовий приклад правильного і розумного розгляду справи на підставі всіх наявних у розпорядженні суду фактів. Судове рішення в цьому випадку, іменоване прецедентом, незалежно від того, якою б високою судовою інстанцією воно не породжувалося, виступає лише як «інструкція» для розгляду аналогічних справ у майбутньому.

Зміст другої моделі – rule-stating model – полягає в тому, що судові рішення, іменовані прецедентами, сприймаються як акти, що містять у собі певні правила, які нижчестоящим судам слід застосовувати під час розгляду аналогічних справ. Очевидно, що таке розуміння прецеденту є найбільш поширеним і, так би мовити, універсальним.

Нарешті, третя модель (principle-exemplifying model) полягає в тому, що судові рішення, що розглядаються як прецеденти, сприймаються у вигляді актів, які спираються на певний правовий принцип або принципи, створюють або підтримують їх і можуть бути використані під час розгляду аналогічних справ у майбутньому, а також для подальшого розвитку і вдосконалення правової системи.

Рішення Європейського Суду, прийняті проти України, є обов'язковими для правотворчих, виконавчих і судових органів державної влади, а також для органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим принципове теоретичне і практичне значення мають питання співвідношення міжнародного і національного права, а також правової природи рішень Європейського Суду. С.С. Алексєєв розуміє правову конвергенцію як розвиток правових систем в одному напрямку, внаслідок чого відбувається взаємне збагачення права і, в кінце-

вому підсумку, – своєрідна інтеграція в праві, в якій поєднуються в межах єдиних правових утворень, цілісних юридичних конструкцій переваги і досягнення різних сфер права, різних систем [2].

Термін «прецедент» в юридичному енциклопедичному словнику тлумачиться як поведінка в певній ситуації, як зразок в аналогічних обставинах [5]. Судовий прецедент – це рішення в конкретній справі, що є обов'язковим для судів тієї чи нижчої інстанції під час вирішення аналогічних справ або служить зразковим способом тлумачення закону, що не має обов'язкової сили. Проаналізувавши зарубіжну практику судів та етимологію оціночного поняття «прецедент», П.О. Гук пропонує таке визначення судового прецеденту: це судове рішення вищого органу судової влади в конкретній справі, винесене в рамках певної юридичної процедури, що містить правоположення, опубліковане в офіційних збірниках і служить обов'язковим правилом застосування для аналогічних справ у майбутньому [6, с. 109]. На його думку, визнання в національній правовій системі судового прецеденту джерелом права дозволить більш оперативно заповнювати прогалини в нормативних правових актах; удосконалювати і зміцнювати судовий захист прав і свобод людини; виступати регулятором балансу (шляхом механізму стримувань і противаг) у відносинах між виконавчою і законодавчою владою; сприяти формуванню правової державності в країні [6].

На думку деяких науковців, юридично некоректно ідентифікувати судову практику Європейського Суду з common law з огляду на відносну (на відміну від англійського правила прецеденту) пов'язаність Європейського Суду під час розгляду справ його попередніми рішеннями і сформованими правовими позиціями [7].

Досить суперечливою є оцінка європейськими фахівцями правової природи рішень Європейського Суду [7]. У своїх рішеннях Європейський Суд неодноразово висловлював думку, що Конвенція не є застиглим правовим актом, вона відкрита для тлумачення у світлі сьогодення, її предмет і мета вимагають, щоб її норми тлумачилися і застосовувалися таким чином, щоб зробити її гарантії ефективними і реальними. Такий підхід отримав у науці назву «еволютивне тлумачення» [7]. Останнє не може бути суб'єктивним і довільним, носити характер зловживання правом. Будь-який суддя під час тлумачення Конвенції не може не враховувати й інші форми міжнародного права. Конвенція, по-перше, є тільки одним із численних міжнародних договорів. По-друге, крім між-

народних договорів є й інші форми міжнародного права, зокрема загальновизнані принципи міжнародного права і міжнародні звичаї, які повинні застосовуватися суддями в процесі системного тлумачення Конвенції як одного з міжнародних договорів. Згідно зі статтею 103 Статуту ООН [8], статтями 53, 64 і 71 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [9] загальновизнані принципи і норми міжнародного права мають пріоритет над міжнародними договорами; відхилення від загальновизнаних принципів і норм міжнародного права є неприпустимим, будь-який міжнародний договір у цих випадках розглядається як недійсний і не підлягає застосуванню.

Природа рішень Європейського Суду є, так би мовити, триединою, що обумовлено наступними факторами: а) закріплені в них правові позиції мають нормативний характер; б) у рішеннях дається тлумачення Конвенції і протоколів до неї; в) самі рішення носять правозастосовний характер, оскільки в них міститься рішення в конкретній справі.

Деякі науковці стверджують, що під час застосування і тлумачення Конвенції в рамках конкретної справи Європейський Суд створює нормативні настанови у вигляді своїх правових позицій. Саме ця обставина дає підставу вважати рішення Європейського Суду джерелами права – судовими прецедентами, а не актами тлумачення або застосування [10]. Віднесення ж рішень Європейського Суду до актів тлумачення є невірним, незважаючи на те, що фактично кожне рішення Європейського Суду містить у собі тлумачення норм Конвенції та протоколів до неї. Дійсно, Європейський Суд здійснює нормативне (делеговане) тлумачення конвенційних норм, однак оскільки воно дається в межах конкретної справи і не є метою винесення рішення, то мова все одно повинна йти про прецедент.

Необхідно відмітити, що Конвенція передбачає ряд умов, яким повинні відповідати рішення Європейського Суду: вони повинні бути мотивованими; рішення приймаються більшістю голів суддів, але суддя, не згідний з позицією більшості, має право викласти свою особливу думку. Таким чином, стаття 44 Конвенції визначає зміст рішення і спосіб його прийняття [11]. Це означає, що рішення, прийняте з порушенням цих вимог, не може вважатися винесеним законно і заявник повинен мати можливість оскаржити таке рішення до Великої палати, яка виконує функції апеляційного органу Європейського Суду. Проте ні Конвенція, ні Регламент Європейського Суду не передбачають такої підстави оскарження рішень Європейського Суду.

Рішенням Європейського Суду притаманні такі властивості: 1) мають відкритий характер; 2) офіційно публікуються (будь-яка зацікавлена особа може з ними ознайомитися); 3) мають прецедентний характер; 4) мають декларативний характер; 5) мають остаточний характер. Останнє означає, що рішення, яке вступило в силу, не може бути переглянуте, тобто воно підлягає безумовному виконанню. Визнання рішень остаточними тягне за собою важливі юридичні наслідки: таке рішення повинно бути опубліковане (стаття 44 Конвенції), а також воно передається Комітету міністрів Ради Європи (стаття 46 Конвенції), який контролює його виконання.

Варто підкреслити, що прецеденти Європейського Суду мають ряд особливостей порівняно з «класичним» прецедентом. Так, наприклад, Європейський Суд не зв'язаний доктриною прецеденту, тобто він не зобов'язаний слідувати своїм же рішенням, але перегляд усталеної практики, її кардинальна зміна лежать не у сфері компетенції Європейського Суду, а у сфері компетенції Великої палати, тобто зазначене є виключною обставиною.

Крім того, Європейський Суд не зв'язаний із суб'єктивним складом чи фактичними обставинами під час застосування прецеденту [12]. Він не потребує обґрунтування застосування прецеденту, оскільки застосовує не норму права, а правовий стандарт, який відмежований від конкретних життєвих ситуацій і формується не з врахуванням обставин події, хоча вона й враховується Європейським Судом, а з врахуванням «духу» Конвенції.

Стосовно декларативного характеру Європейський Суд констатує порушення Конвенції, але не уточняє, які саме заходи індивідуального чи загального характеру (крім справедливої компенсації) необхідно вжити державі для усунення цього, а також усіх можливих подібних порушень Конвенції [12]. Це пояснюється тим, що Європейський Суд діє на основі принципу субсидіарності (тобто він виступає допоміжним органом до національного правосуддя), його діяльність обмежується лише питаннями застосування і тлумачення Конвенції. Крім того, Європейський Суд велику увагу приділяє доктрині «широкого розсуду», відповідно до якої держави – члени Ради Європи володіють більшою свободою розсуду порівняно з Європейським Судом щодо заходів, вжиття яких є необхідним для виконання своїх обов'язків згідно з Конвенцією.

Рішення Європейського Суду мають і таку властивість, як пряма дія в національних правових системах багатьох держав – учасниць Конвенції. Особливу увагу варто приділити такій формі засто-

сування рішень Європейського Суду, як перегляд внутрішніх судових рішень. Варто відмітити, що таке допускається лише в тому випадку, якщо в процесуальне законодавство країн внести відповідні зміни. У цьому аспекті пряма дія рішень Європейського Суду є досить обмеженою і залежить від волі держави. В Україні подібні зміни були внесені в чинне процесуальне законодавство [13; 14; 15].

Важливе значення має можливість застосування рішень Європейського Суду *contra legem*, тобто всупереч діючого внутрішнього законодавства. Однак відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України», якщо міжнародним договором передбачені інші правила, ніж чинним національним законодавством, то пріоритет мають норми міжнародного права [16]. Необхідно відмітити, що тільки сама Конвенція є міжнародним договором. Тому, виходячи з буквального змісту Конституції, рішення Європейського Суду не мають пріоритету порівняно з національним правом. Зазначене підтверджується також теорією міжнародного права, яка, базуючись на статті 34 Статуту Міжнародного суду [17], відносить рішення міжнародних судових органів не до основних джерел права, а лише до допоміжних, які сприяють встановленню змісту норми міжнародного права.

З іншого боку, правові позиції Європейського Суду, викладені в його рішеннях, виступають невід'ємною частиною Конвенції. Зазначене підтверджується як практикою самого Європейського Суду, так і правознавцями у сфері прав людини. Так, в юридичній літературі можна зустріти точку зору, що аналогічно Конвенції рішення Європейського Суду – в тій частині, в якій, виходячи із загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, дається тлумачення змісту закріплених в Конвенції прав і свобод, включаючи право на доступ до суду і справедливе правосуддя, – виступають складовою частиною національної правової системи, а тому повинні враховуватися законодавцем у разі регулювання суспільних відносин і правозастосовними органами під час застосування відповідних норм права [18].

Для аналізу юридичної природи актів Європейського Суду необхідно звернутися до питання про джерело права. Відмітимо, що джерело права – це одна з ключових правових категорій в юридичній науці, яка була і залишається предметом уваги вчених. Сьогодні у вітчизняній юридичній літературі відсутнє загальноприйняте поняття джерела права. Сам термін «джерело права» має декілька значень, що свідчить про багатогранність цього явища. Так,

В.С. Нерсесянц називає джерелами права соціальні фактори, які визначають зміст правових норм, і державу як ту силу, яка творить право; джерела інформації про право [19]. С.С. Алексєєв висловлює схожу точку зору, вважаючи джерелом права визнані державою офіційно документовані способи вираження і закріплення норм права, надання їм загальнообов'язкового значення [2]. У цілому дослідження поглядів із приводу змісту поняття джерела права дозволяє стверджувати, що в одних випадках воно ототожнюється з поняттям джерела (матеріальні джерела права тощо), в інших – з поняття форми (джерело права у формальному, юридичному значенні). Ми вважаємо, що джерело права в матеріальному розумінні – це об'єктивні фактори матеріального характеру, які визначають зміст правових норм, а у формальному – це зовнішня форма вираження і закріплення правових норм у різних нормативно-правових документах.

Для того, щоб визначити природу рішень Європейського Суду, необхідно виробити критерії віднесення їх до джерел права. Ми притримуємося тієї точки зору, згідно з якою рішення Європейського Суду є джерелом права. Важливим аргументом на користь цієї позиції виступає те, що рішенням притаманні ознаки джерела права, а саме: 1) загальний характер; 2) обов'язковий характер; 3) володіння юридичною силою.

Загальний характер рішень Європейського Суду виражається в тому, що рішення стосуються невизначеного кола осіб і розраховані на неодноразове застосування. Вони поширюються не тільки на конкретний випадок, який став предметом розгляду в Європейському Суді, а й на всі аналогічні випадки, які мали місце в судовій практиці. В Європейський Суд може звернутися особа, яка вважає, що особисто вона безпосередньо є жертвою порушення одного чи більше основних прав з боку якої-небудь з держав. Згідно з положеннями статті 35 Конвенції Європейський Суд може приймати скарги до розгляду тільки після того, як були вичерпані всі доступні засоби внутрішнього правового захисту, і не пізніше шести місяців після прийняття остаточного рішення [11].

Відповідно до статті 32 Конвенції Європейський Суд має право вирішувати всі питання, які стосуються тлумачення і застосування положень Конвенції і протоколів до неї [11]. Тому правові позиції Європейського Суду, викладені ним в рішеннях під час тлумачення положень Конвенції і протоколів до неї, і самі прецеденти Європейського Суду визнаються Україною як такі, що мають обов'язковий характер.

Одним з основних завдань Європейського Суду є встановлення факту порушення норм, в яких містяться певні вимоги Конвенції. Європейський Суд має право лише присудити матеріальну компенсацію за шкоду, завдану заявнику, грошові виплати у вигляді так званого штрафу за порушення стосовно конкретної особи норм Конвенції, а також має право присудити виплату стороні всіх витрат. За весь час існування Європейського Суду не було жодного випадку невиконання державами-учасниками рішень Європейського Суду. Зазначене в певній мірі зумовлене тим, що відповідно до Статуту Ради Європи невиконання рішення Європейського Суду може призвести до призупинення членства в Раді Європи, а згодом і

до виключення з її складу за рішенням Комітету Міністрів. Останній повинен слідкувати за виконанням рішень Європейського Суду [20].

Висновки. Таким чином, рішення Європейського Суду мають основні ознаки джерела права, що дозволяє віднести їх до таких. Отже, рішення Європейського суду представляють собою констатацію факту про наявність чи відсутність порушення Конвенції, обов'язкової для виконання державою-відповідачем і наділеної прямою дією в національних правових системах держав-учасниць Конвенції, а в деяких випадках такої, що зумовлює перегляд судових актів, винесених національними судами стосовно заявника.

Список літератури:

1. Martinico G. Is the European Convention Going to Be "Supreme"? A Comparative-Constitutional Overview of ECHR and EU Law before National Courts. URL: <http://www.ejil.org/pdfs/23/2/2288.pdf>
2. Алексеев С.С. Теория права. М.: Издательство БЕК, 1995. 320 с. URL: http://www.telecomlaw.ru/young_res/Aleks_toery_law.pdf
3. Lyubchenko M. Are Judgments of the European Court of Human Rights the Source of the Civil Procedural Law of Russia? URL: <http://www.zurnalai.vu.lt/teise/article/download/1243/671>
4. Implementation of judgments of the European Court of Human Rights: 9th report. URL: <http://website-pace.net/documents/19838/3115031/AS-JUR-2017-15-EN.pdf/18891586-7d6c-4297-b5f7-4077636db28e>
5. Багатомовний юридичний словник-довідник / І.О. Голубовська, В.М. Шовковий, О.М. Лефтерова та ін. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Holubovska_Iryna/Bahatomovnyi_iurydychnyi_slovnyk-dovidnyk.pdf
6. Гук П.А. Судебный прецедент как источник права: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. 205 с.
7. Ambrus M. Comparative Law Method in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights in the Light of the Rule of Law. URL: https://repub.eur.nl/pub/17127/ELR%202009-3_05.pdf
8. Charter of the United Nations. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>
9. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: міжнародний документ від 23 травня 1969 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118
10. Evidence and proofs from the perspective of the European Court of Human Rights. URL: <http://www.ejtn.eu/Documents/Themis/Written%20paper%20Italie/Themis%20written%20paper%20Romania%202.pdf>
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
12. Lupu Yonatan, Voeten Erik. The Role of Precedent at the European Court of Human Rights: A Network Analysis of Case Citations. URL: https://www.researchgate.net/publication/43787686_The_Role_of_Precedent_at_the_European_Court_of_Human_Rights_A_Network_Analysis_of_Case_Citations
13. Цивільний процесуальний кодекс України: Закону України від 18 березня 2004 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
14. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
15. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
16. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>
17. Statute of the International Court of Justice. URL: http://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf
18. Kanstantsin Dzehtsiarou, Alan Greene. Legitimacy and the Future of the European Court of Human Rights: Critical Perspectives from Academia and Practitioners. URL: https://static1.squarespace.com/static/56330ad3e4b0733dcc0c8495/t/56b718b362cd94dc824ac838/1454839988351/GLJ_Vol_12_No_10_Dzehtsiarou.pdf
19. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2004. 944 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1380635715.pdf>
20. Statute of the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680306052>

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА РЕШЕНИЙ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

Статья посвящена раскрытию правовой природы решений Европейского суда по правам человека. Сделан вывод, что решения Европейского суда по правам человека официально публикуются, имеют открытый, прецедентный, декларативный и окончательный характер. Особое внимание уделено выявлению основных свойств решений Европейского суда по правам человека, которые характеризуют его как прецедент. Речь идет, в частности, о таких признаках источника права, как общий характер, обязательный характер, обладание юридической силой. Исследуется роль и место решений Европейского суда по правам человека в национальной правовой системе.

Ключевые слова: прецедент, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Европейский суд по правам человека.

THE LEGAL NATURE OF DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

The article is devoted to disclosure of the legal nature of the European Court of Human Rights decisions. It is concluded that the decisions of the European Court of Human Rights are officially published, have an open, case-law, declarative and final character. Particular attention is paid to identifying the main features of the European Court of Human Rights decision, which characterize it as a precedent. This refers to such characteristics of a legal source as a general character, binding effect, possession of legal force. There are investigated the role and place of the European Court of Human Rights judgments in the national legal system.

Key words: precedent, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights.